

ВІДОБРАЖЕННЯ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ ЕПІТЕТНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

Дослідження мовної картини світу етносу, вивчення магічного слова є актуальним у сучасній лінгвістиці. Замовляння не тільки належать до текстів, що втілюють стародавні вірування в магію слова, а й виступають найяскравішими представниками таких текстів, репрезентантами віри в сугестивні, лікувальні та інші можливості мовленого слова.

Замовляння, заговор, примовка, примова – молитвослов магічного характеру, основою якого є віра в чудодійну силу слова як засобу впливу на вищі духовні сили [2, 181].

Узагальнення ідей і публікацій з проблематики етнолінгвістичної інтерпретації міфології в проекції на архаїчні магічні тексти – епос, замовляння та загадки – запропонувала А.С. Слухай. Дослідниця розглядає мовну картину світу етносу як об'єктивовану мовними засобами сітку понять і відношень, за допомогою яких у колективній свідомості етносу осмислюються феномени фізичної, психічної і трансцендентної реальностей [7, 4].

Однією з можливостей висловити своє ставлення чи представити незвичні властивості описуваного, є вживання епітетів – художніх, образних означень, що називають характерну властивість предмета, явища [5, 58].

Л.М. Копаниця стверджує, що стійкі образно-поетичні означення предметів і явищ, які переважно зустрічаються при словах і немов зрослися з ними, стали постійними, вказують не просто на найбільш сталу рису предмета, а свого роду ідеальну [6, 133].

Н.О. Данилюк зазначає, що цілісні, нерозкладні епітетні словосполучення у фольклорі мають асоціативний зміст, поєднані культурно-історичними традиціями [3, 13]. Серед постійних епітетів переважають ті, що виникли

внаслідок зорового сприйняття довкілля (кольороназви, ознаки за якістю, кількістю, матеріалом, розміром тощо) [3, 14].

Метою статті є дослідження епітетних словосполучень у текстах українських народних замовлянь.

Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: проаналізувати особливості функціонування епітетних словосполучень відповідно до лексики, яку вони містять; розглянути найпоширеніші образи-символи, які входять до складу художнього означення та пов'язані з давнім архаїчним світоглядом українців; визначити загальнофольклорні та специфічні для замовлянь епітети.

Приклади українських замовлянь наводимо в тих формах, у яких вони трапляються в аналізованих текстах.

Основні епітетні словосполучення, що містять соматичну лексику, включають загальнофольклорні (*білі руки, босі ноги, щире серце, веселе серце, рум'яне лице*) та специфічні для замовлянь (*красне-прекрасне тіло, погані очі, погані слова, погані сугави, погані види, погана голова, любляче лице*), наприклад: *Із білих рук, із босих ніг* [1, 15]; *Заклинаю – / Погані сугави, погані голови* [1, 22]; *Від тіла красного-прекрасного* [1, 22]; *Щирого серця* [1, 35]; *Ні в веселому серці* [1, 40]; *Ні в рум'яному лиці* [1, 40]. Часто в одному замовлянні зустрічаємо епітети до слів різних лексико-тематичних груп: *А погані сугави, погані очі, / Погані мислі, погані слова – / Заклинаю* [1, 24-25]; *Погані види, погані сугави, погані очі, / Погані мислі, погані хвилини, – / щезайте!* [1, 25].

Розглянемо епітети, які притаманні астральним образам. *Місяць (молодий, ясний): Місяцю, місяцю молодий* [1, 10]; *Підходжу під ясний місяць* [1, 15]; *сонце (праведне, ясне, ясне-прекрасне, чисте, величне, поважне): Як сонце праведне* [1, 24]; *Я тебе висилаю, / Де ясне сонце не сходе* [1, 49]; – *Добрий день тобі, сонечко яснее. Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне й поважне* [1, 49]; *зірки (дрібні): Під дрібні зірки* [1, 15]. Зауважимо, що на молодий місяць люди застосовували лікувальну магію слова, звертаючись саме до місяця, адже коли його не було на небі, то він сховався у потойбічний світ, світ

мертвих; вважалось, що місяць може забрати в людей хвороби і віднести у те мертве царство без повернення; недарма старий місяць, вмираючи, зникає, а коли з'являється, то люди просять у нього допомоги [4, 110]. Із поняттям зорі пов'язують давній архаїчний світогляд, міфологічні уявлення про світобудову, організацію родинного земного життя за зразком небесного [4, 113]. У християнській традиції захід та затемнення сонця означають гнів Божий, праведне покарання, біду, скорботу, страждання; сонячне світло символізує щастя, відкриття, відплату та праведну кару [4, 118].

Епітети спостерігаємо в лексиці на позначення стихій – *вода (чиста, очищена, свята*, а також у конструкціях прикладкового типу – *водичко-йорданичко, водице-єлинице): Водичко-Йорданичко, омивай і зціляй. / Їк ти чиста, їк ти свята* [1, 11]; *Помагайбіг, водице-єлинице!* [1, 11]; *Бо ти є очищена з первовіку...* [1, 11]. Воду вважали святою, очищувальною силою, здатною принести здоров'я і щастя [4, 92].

У текстах замовлянь також функціонує іменник *води* з характерними для нього епітетами (*чорні, бистрі*), як-от: *Там іди в чорні води купатися* [1, 13]; *На бистрі води* [1, 41].

Лексема *море* виступає з традиційним найменуванням *Чорне*, наприклад: *Я тебе, скусо, в Чорне море відсилаю* [1, 13]; а *озера* зазвичай *глибокі*: *Иди собі в очерета, у болота, у глибокі озера* [1, 13].

Злетворний, буйний – такі епітети характеризують *вітер*, як-от: *Від злетворних вітрів* [1, 32]; *Од буйного вітру* [1, 50].

Образи на відтворення простору і часу представлені у текстах українських народних замовлянь номінацією *поле (чисте, широке)*: *Де в чистім полі / Стоять три тополі* [1, 15]; *За широке поле* [1, 22], а епітет *щасливий* характеризує *годину, хвилину, секунду*: *В щасливу годину, / В щасливу хвилину, / В щасливу секунду!* [1, 31]; іменник *висота* має у своєму складі прикметник *свята*, наприклад: *Щезни, пропади, / Від миру відійди, / А моя молитва до святої висоти* [1, 17].

Предметний світ представлений епітетами хороша (криниця), чиста (постіль), темні (печери), камінні (береги), як-от: *Є ти в хорошій керниці* [1, 11]; *Чисту постіль, як у Господа Бога, / Божої матері мати* [1, 20]; *У темні печери* [1, 23]; *Очищай же ти камінні береги* [1, 11].

Речовинні іменники, наприклад каміння, мають такі епітети: *У прокляте каміння* [1, 23]; *Як твердий камінь* [1, 23]; пісок: *На сипучі піски* [1, 33]; земля (свята, пуста, безлюдна, християнська): *Як та свята земля спить* [1, 37]; *Святі архангели сказали: / – Проклинаємо ми вас і закликаємо / В землю пустую, в землю безлюдную, / Де дівка косою не має, / Де козак на коні не гуляє* [1, 65]; золото, молоко (чисті): *Як золото та молоко чисте, так щоб вона була чиста* [1, 12].

Імена релігійних персонажів та реліквій частіше супроводжують епітети хрещений, святий, небесний: – *Господи, допоможіть і всі святі станьте на поміч (Вірі) хрещеній: Василію святий, Юрію святий, Миколо святий, Петре, Павле святий, архангеле Михайле святий, архангеле Хранителю святий – станьте (Вірі) на помічі* [1, 14]; *Зійдіте, всякі хвороби, / Які є захворювані, на віск вийдіть: / Від огня, від меча, / Від нашествія Духа святого* [1, 17]; *Хрест святий при нас усіх / Рождених, хрещених* [1, 22]; *Господь небесний, Божая Мати будуть / охороняти* [1, 31].

Людей та їх соціальний стан характеризують епітетні словосполучення раба Божя рщена-порожсена, (Віри) хрещеної, злого чоловіка, лихого раба у контекстах на кшталт: *Так і цеса раба Божя рщена-порожсена, / В святій воді омочена...* [1, 11]; *Господи, допоможіть викликати цю болу, цю скусу від (Віри) хрещеної* [1, 13]; *Злого чоловіка* [1, 50]; *Лихого раба* [1, 50].

Характеризуючи хвороби, епітети виділяють їх особливості: *Ти переполох зляканий, ти переполох переляканий, вітряний, водяний-вогненний, чоловічий, жіночий, парубочий, хлоп'ячий, скотячий, собачий, гадючий, звірячий, птичачий, насланий, присланий, примовлений, приговорений* [1, 35]; *Виходьте! – / які ви не є – / колючі, болючі, вогненні, вугрові, лишайні, екземні* [1, 32].

Хоча епітети найчастіше функціонують в постпозиції, тобто після обумовленого слова, у тексті замовляння від болю зустрічаємо поряд з цим і протилежні конструкції: *Може, з тяжкої роботи, / Може, з журби великої, / Може, з труда непосильного, / Може, призаспано, / Може, з очей поганих, / Може, з важкої муки, / Може, з великої радості* [1, 21].

За допомогою епітетів висвітлена емоційна сфера людини, наприклад: *В путі-дорозі, де йтимете і їхатимете, / Від наглої смерти охоронятимете!* [1, 20]; *Охороняйте: днями, ночами, опівночі, / Досвітками, ранками і на сон грядущий, / Охороняйте!* [1, 21]; *Погані мислі* [1, 23].

Дні тижня також не позбавлені епітетів, як-от: *Я до тебе приступаю в святий понеділок* [Ви, зорі, с. 37].

Флоролексеми, дендроніми та зоолексеми у текстах українських замовлянь найчастіше функціонують поряд з епітетами на позначення кольору. Так квітка *рожа – красна*, як-от: *Там на горі тури орали, красну рожу сіяли; красна рожка не зійшла* [1, 84].

Дендронім *груша* характеризується епітетом, який у поєднанні з іншими текстовими елементами додає тексту певної казковості та величності, наприклад: *У золотім полі – золота груша, а на золотій груші – золоте гніздо, а в золотім гнізді – гадина-цариця* [1, 37]. *Червона калина* – традиційне епітетне словосполучення, яке функціонує в замовлянні до горобців, щоб не клювали соняшників: *На острові – червона калина. / Червону калину дзьобайте, / На Чорне море поглядайте, / А моїх соняшників / – Не займайте!* [1, 295].

Епітет часто надає слову емоційного змісту, як-от: *На сухі ліси* [1, 41]; *І виговоряю, і зсилаю / На ниції лози* [1, 55], або ж виступає в ролі постійного, як-от: *Ой чи не в того лукомор'я зелена лоза! Зелену лозу вітер сушить* [1, 287].

Серед зоолексем виділяємо коня (*сивого, золотого*): *Їхав Самсон / на сивом коні* [1, 50]; *Ішов Христос золотим конем і із стрітив дев'ять поганих дівчиців* [1, 58]; *вівцю (сіру)*: *Не йду я, не їду ні на козі, ні на коні, а на сірій вівці* [1, 223]; *корову (народжену, благословенну)*: *Та зняв народженій, благословенній крові пристріт* [1, 254].

Епітети на позначення кольору відзначаються продуктивністю в українських замовляннях. В аналізованих текстах виділяємо такі синонімічні ряди, що становлять окремі підпарадигми кольороназв: ахроматичні кольори: білий, чорний, сірий, сивий, сизий, срібний; хроматичні кольори: червоний, красний, кривавий, рум'яний, рудий, жовтий, золотий, зелений, синій, голубий, блакитний та ін.

Епітети кольору входять до складу лексико-тематичного ряду, який обіймає назви основних кольорів, їх відтінків, асоціативно-образних утворень з колористичним компонентом. Серед кольороназв у текстах українських народних замовлянь, представлених епітетними номінаціями, – практично всі види ахроматичних і хроматичних кольорів.

Особливістю текстів українських замовлянь є те, що часто колір перестає бути кольором і стає символом не кольорових відносин; він не описує, він приписує: допомагати або шкодити, відганяти або прикликати, володіти більшою або меншою священною, сакральною силою; для замовлянь такими «старшими», максимально «дійовими», високочастотними і високо символічними є *золотий, білий, чорний, червоний* [8, 264].

Епітет *червоний* характеризує *море*, наприклад: *Висилаю за червоне море* [1, 22]. Слід зазначити, що лексема *море* функціонує також з епітетами *голубе, чорне, синє*, як-от: *Відсилаю за червоне море, / За голубе море, за чорне море* [1, 23]; *Я вас вимовляю / На сині моря* [1, 33]. Іноді художнє означення червоний «пронизує» весь текст замовляння: *Бо їхав святий Юрій на червоному коні, кінь червоний, сідло червоне, стремена червоні, червоний меч* [1, 254].

Священна семантика золотого кольору має первісно фізичну, а згодом міфологізовану природу; золотий – колір сакральності, верховенства й чудесності, тому найчастіше поєднується з іншими атрибутами влади, царственості, особливої магічної сили [8, 264-265], наприклад: *Господь почув та з небес спустив на золоту драбину, на палицю золоту сперся та з (ім'я) зустрівся* [1, 12]; *Місяцю, місяцю молодий, / у тебе ріг золотий, / тобі на підповня, / мені на здоров'я* [1, 10]; *З'їхав на золотий міст, / мостина*

*вломилась, / палочка вігнулась, / роженій, молитвеній / (Парасці) пристрій
минувся [1, 51]. Спостерігаємо ряд епітетів, в якому золотий набуває
«найціннішої семантики» (зуб – кістяний, гнилий, дужий, молодий, золотий),
як-от: Мишко, мишко, сидиш на горищі, / забери в мене зуб кістяний і гнилий, /
а дай мені дужий і молодий. / Як не даси дужого й молодого, то дай мені
золотого! [1, 214].*

Багаті на епітети кольору (*червоний, білий, жовтий, чорний, синій*) лексеми *кров, кості, жили, тіло* у текстах на кшталт: *Тут тобі, переполох, не крутити і в голову не бити, червоної крові не в'ялити, щирого серця не томити, білої кості не крутити, білого тіла не сушити [1, 35]; Тут тобі не бувати, червоної крові не пити, жовтої кості не ломити [1, 36]; Ні в жовтій кості, ні в чорній крові, ні в синіх жилах [1, 40].*

Епітет *білий*, крім того, що характеризує колір частин тіла, часто функціонує у словосполученнях *білий світ, білий день*, як-от: *Від всього мира по білому світу! [1, 19]; На тобі плаксивці, / Нидрімливці, нисонливці, / А дай моїй дитині сон / Зі всіх сторін, / І спання до білого дня, / Від смеркання до сіяння, / Від сіяння до Божого взихання [1, 197].*

Отже, у текстах українських замовлянь функціонують епітети, які притаманні астральним образам; лексиці на позначення стихій; флоролексемам; дендронімам; зоолексемам; образам на відтворення простору і часу. Основні епітетні словосполучення, що містять соматичну лексику, включають загальнофольклорні та специфічні для замовлянь. Великою частотністю відзначаються епітети на основі ахроматичних та хроматичних кольороназв. Залежно від контексту, слова-кольороназви можуть позначати не тільки колір, а ще й якість. Продуктивними у текстах українських замовлянь є кольоролексеми, які вживаються як постійні епітети. Віднайдено кольороназви, які позначають колір очей, зубів, внутрішніх органів людини; елементи космонімічного світу; релігійні поняття. Колір, як ознака речовинно-предметного світу, має стрижневе символічне помічне значення у текстах лікувальних замовлянь.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні фонетичних явищ у мові українських народних замовлянь.

Список використаних джерел

1. Ви, зорі-зориці...Українська народна магична поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук ; передм. М. Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
3. Данилюк Н. О. Мова української народної пісні (лексико-семантичний і функціональний аспекти): автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / НАН України / Н. О. Данилюк. – К., 2010. – 36 с.
4. Дмитренко М. Символи українського фольклору : монографія / Микола Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.
5. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
6. Копаниця Л.М. Поетичний текст в усній і книжній традиції: Питання поетики та художньої семантики : навчальний посібник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 397 с.
7. Слухай А.С. Етнічний міф в образних парадигмах давньоанглійських епіко-міфологічних текстів. – К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2012. – 254 с.
8. Українські замовляння / упоряд. Н. М. Москаленко ; автор передмови та коментаря М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Vy, zori-zorytsi... Ukrainaska narodna mahichna poeziia: (Zamovliannia) / uporiad. M. H. Vasylenka, T. M Shevchuk ; peredm. M. H. Vasylenka. – K. : Molod, 1991. – 336 s.
2. Voitovych V. Ukrainaska mifolohiia. – K. : Lybid, 2002. – 664 s.

3. Danyliuk N. O. Mova ukraïnskoi narodnoi pisni (leksyko-semantychnyi I funktsionalnyi aspekty): avtoref. dys. ... d-ra filol. nauk : 10.02.01 / NAN Ukrainy / N. O. Danyliuk. – K., 2010. – 36 s.

4. Dmytrenko M. Symvoly ukraïnskoho folkloru : monohrafiia / Mykola Dmytrenko. – K. : UTsKD, 2011. – 400 s.

5. Yermolenko S. Ya. Bybyk S. P. Todor O. H. Ukraïnska mova. Korotkyi tлумachnyi slovnyk lnhvistychnykh terminiv / Za red. S. Ya. Yermolenko. – K.: Lybid, 2001. – 224 s.

6. Kopanytsia L. M. Poetychnyi tekst v usnii i knyzhnii tradytsii: Pytannia poetyky ta khudozhnoi semantyky : navchalnyi posibnyk. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet», 2010. – 397 s.

7. Slukhai A.S. Etnichniy mif v obraznykh paradyhmakh davnioanhliskiikh epiko-mifolohichnykh tekstiv. – K.: TOV «Ahrar Mediia Hrup», 2012. – 254 s.

8. Ukraïnski zamovliannia / uporiad. N. M. Moskalenko ; avtor peredmovy ta komentaria M. O. Novykova. – K. : Dnipro, 1993. – 309 s.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню епітетних словосполучень у текстах українських народних замовлянь. Проаналізовано особливості функціонування цих словосполучень відповідно до лексики, яку вони містять. Розглянуто найпоширеніші образи-символи, які входять до складу художнього означення та пов'язані з давнім архаїчним світоглядом українців. Визначено загальнофольклорні та специфічні для замовлянь епітети.

Ключові слова: епітет, епітетні словосполучення, образи-символи, семантика, лексика, українські замовляння, текст.

Summary. The aim of the article is the investigation of epithet phrases in the texts of Ukrainian folk spells.

The achievement of the aim is possible under the condition of completing the following tasks: to analyze the peculiarities of functioning of epithet phrases according to the vocabulary they contain; to learn the most widespread images-

symbols which are a part of artistic attributes and are connected with an ancient archaic outlook of Ukrainians; to define folklore and specific for the spells epithets.

The subject of our investigation is epithet phrases, the object of it is the texts of Ukrainian folk spells.

We analyzed the epithets which are peculiar for astral images; vocabulary for denoting elements; florolexemes (crops, flowers, grass, bushesshrubs); dendronims; zoolexemes; images denoting space and time. The main epithet phrases that contain somatic vocabulary include folklore and specific terms for spells. The magic of the sounding is embodied in tautological phrases.

Very frequent are the epithets which are based on achromatic and chromatic colour-names. Depending on the context words colour-names can denote not only colour but quality as well. Colour-lexemes are very productive in the texts of Ukrainian spells. They are used as constant epithets. We found some colour-names that denote the colour of food, eyes, teeth, internals of a human being; elements of cosmonymic world; religious notions. Colour as a feature of material world has a core symbolic meaning in the texts of therapeutic spells.

The prospects of our next investigations are based on the learning of phonetic phenomena in the language of Ukrainian folk spells.

Key words: epithet, epithet phrases, images-symbols, semantics, vocabulary, Ukrainian spells, text.